

ԲԱՐՈՅԸԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԽՍՏԳԻՏՐԱԿԱՆ

7. ՅԱՐԻ 1890

Տարեկան 8 ֆր. ոսկի — 4 յրբ.:
Վերամուտայ՝ 5 ֆր. ոսկի — 2 յրբ. 50 փ.:
Միկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 10 ՀՈՏԵՐՄԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱՐԱՆ ԱՐԹԷՐ ԱՐԹԱՆԳԵԼԵՐ

(Ըրդւոյն ինքնաշարժ)

յուսիսեւ. կ'անցնի Ա-
գաթանգեղոս՝ խորովայ
մաշ եւ անոր հետեւած
դէպքերը պատմելու:

1. Պարսից թագաւորը
(անունը չի յիշեր) վարա-
նած՝ ժողովեց իշխանները
Հայոց թագաւորին դէմ՝ դաւաճանութիւն նիւ-
թելու, զոր յանձն առաւ «գլխաւոր նահապետ»
«Պարթևաց տէրութեան», որը անուն էր Ա-
նակ. որ եւ «հատուածի պատճառաւ», Հայաս-
տան եկաւ: 2. Բիշ մ'ետրը («իբրեւ եկին հասին
աւուրը ջերտա հարաւահողմն գարուն դրանցն
բանալոյ»), որսի ժամանակ սպանուեցաւ խորով
յԱնակայ: Բայց նաեւ իւր ջեղը կոտորեցաւ, միայն
երկու փոքր մանկունք ազատեցան: 3. Պարսից

Թագաւորն եկաւ տիրեց Հայաստանի, (անորոշ
ժամանակ): 4. խորովու որդին Տրդատ Թու-
նաստան փախաւ: — Այս է համառոտ պատմու-
թիւն Պարսից Հայաստանի տիրելուն, որ՝ ինչպէս
պիտի տեսնենք, ճիշդ է, բայց նաեւ մթին եւ
համառոտ, եւ նաեւ դէպքերն ի մի ձուլած:

Արտաքին պատմութիւնէն գժուարութիւն
չկայ խորովու մահուան պատմութեան դէմ:
Պարսիկը արդէն 250ին կը խլըտին, երբ Գաղ-
ղոս ինքնակալ եղաւ: Բայց քիչ մ'ետրն արդէն
(յամբ իբր 252) սկսաւ կերպագէտ թշնամու-
թիւնը Էրայհայ Ա. արքայից արքային կողմանէ, որ
գրաւեց զՀայաստան եւ մերժեց զՏրդատ (Գ.)
Թագաւոր Հայոց (253 թ. ք.)՝, ապա մտաւ Մի-
ջագեաք եւ առաւ Մծբին ու խառնաւ, բայց չկը-
ցաւ առնուլ զիւսհա: Այսպէս ուրեմն Տրդա-
տայ փախուստն եղած կ'ըլլայ յամին 253 թ. ք.:

Սակայն հա կայ կնճռեալ գժուարութիւն
մը: Զմաւոր այս դէպքը կը պատմէ այսպէս.
«Առ սոփա (Գաղղեաւ) սկսան խլըտլ Պարսիկը
որ հասին գրաւեցին զՀայաստան, ուստի փա-
խեաւ արքայն (Հայոց) Տրդատ, այս որդի էր քա-
նաւորն»:

1. Զաւիթ, Ա. 27. «Մաթն Պարսիկը յԱնի, եղ-
ծեալ աւերեալ (καταστροφόμενοι) զՄիջագեղ, եւ յԱս-
րիւ եւս գիժմին խաղաղեալք միշէ. զԱնիոք միշէ առ-
նուլ եւս զայն որ ամենայն արեւելեց մտք թաղաքաց եր,
զմանս ի զնակալաց կոտորէին եւ զպլը խաղաղուցանէին ի
գերութիւն, եւ առեալ տ ար բազմ. յայժի՝ ի բաց մեթէին
անիւի: Սակայն Զաւոր, (Տարեգիրք, փր. 21) նոյնը պատ-
մելով կը յիշէ յայտնապէս նաեւ. Հայաստանի գրաւումը:
2. Զաւոր, Տարեգիրք, փր. 21. «Ἡρώδοτος δ' αὖτις ἐπὶ
τοῦτον ὅτι κίπριος τῶν Περσῶν, καὶ κατεστρέφη παρ' αὐτὸν
ἡ Ἀρμενία, τοῦ ταύτης βασιλέως Τηριδάτου πρυοστῶν,
τῶν δὲ ΠΑΙΔΩΝ ἐκείνων προσορνεύειν τοὺς Πέρσας»:

1 Ագաթ, էջ 35, 13—16, 12:

Ինչպիսիք առ Պապին՝ : Արդ թե Զոհար ճիշդ պատ-
 ժած է հոս՝ այս Տրդատը նշյն չէ Ագաթանգե-
 ղեայ Տրդատի հետ, վասն զի այն մանուկ փա-
 խան է՝ կրճուի, իսկ այս պարսկ պատարեալ է։ եւ որդի
 ունի։ Բայց ի՞նչ է այս պարսկ՝ ապա ուրեմն 253ին
 կար բորբոքին ուրիշ թագաւոր մը չկայց. եւ
 որովհետեւ 217ին ալ ուրիշ Տրդատ մը գտանք,
 կրնայ հետեցուիլ թե նոյն անձն է երկու տեղն
 ալ յիշուածը։ Ետով րոպայակալ խորովում ան-
 ձին վրայ պատմաճենքն յայտ անձին վրայ պէտք
 կ'ըլլայ անուուլ, եւ ըսել թե՛ կամ՝ խորովի ա-
 նուն թագաւոր մը չկայ եւ կամ՝ բորբոքին ու-
 ռիշ դրիշ եւ ժամանակն միջ է. նաեւ մեզի ծա-
 նոթ Տրդատայ պատմութիւնը չտա պակերիկ
 կ'ըլլայ, եւ այլ նման շատ ենթադրութիւն-
 ներ պէտք կ'ըլլայ կուտել։ Բարեբախտաբար
 ուրիշ կէտեր կան՝ որոնք յայտ Ագաթանգե-
 ղեայ կողմ են, այնպէս որ կը ստիպուիք ըսել
 թե՛ Զոհար կամ՝ սխալած է կամ՝ գտնել պարզ
 պէտք է կարգալ իւր ընգիկը։ Նախ մեծ կը-
 ուտան մըն է հոս Եղիշէի անխորվութիւնը՝ որուն
 պատմական թիւերն յայտ Ագաթանգեղոս չեն,
 մասնական թիւ ըստ մարմն հակառակ է Ագա-
 թանգեղեայ, եւ սակայն կը միջանի յայտ՝ թե՛
 «Կանխին մը Տրդատիտ . . . ։ Գալաթիան փա-
 խուցեալ . . . անա յերկրից Յուստին՝ » : ալ ար-
 խաբար թե՛ թագաւորաց միջ կը գտնուիք սովոր-
 թիւն մ'որով թուան վրայ իր կրկնուի հաւառն
 անուըր։ Գիտեմք Տրդատայ որդւն անունը՝
 Խորովի, եւ այս երաշխաւոր է թե Տրդատայ
 հայրն ալ նոյնպէս կ'ընտանէր. որուն վկայ է՝
 անախա յԱրշականգեղեայ՝ նաեւ Բուզանդ՝ : Բա-
 նականց թե՛ ժամանակակից արձանագրութեան
 մը վրայ ալ դրոշմուք կ'ուզուի գտնել խորովայ
 անուըր։ Թիւրքի արքունի շիրմաց արձանագրու-
 թեան մը (Օ. I. Gr. 4821) իր յիշուի նաեւ
 ΧΟΣΡΟΗΣ՝ ARMENIOS ՝ΙΔΩΝ ΉΘΑΥΜΑΣΑ.
 (խորով հայ յազգէ՝ տեսեալ զարմացայ)։ Այս
 տողն մեր ինչոքոյ տակ գտնուող խորովայ վրայ
 առաւ Լեզքուն, որուն համարմիս է եւ իտիւմ-
 շմիդ, որ իր կարծեմ թե՛ խորովի իւր Վաղարշ
 հօրուն Սեպուիմոս Սեւերոսի բով պատանգ ու-
 ղարկուած էր. եւ անոր հետ 202ին Յ.Ք. այցելու-
 թեան եղաւ Մեմնոնի սեան եւ թէքէի այլ հնու-
 թեանց՝ : եւ այս առթիւ գրուած ըլլայ այս ար-
 ձանագրութիւնը՝ : Այսպիսի նաեւ յայտ Ագաթա-

Թանգեղեցայ աւանգութիւնը կը հաստատուի. եւ նաեւ Զնարայ խորքէն ծագած գոժարութիւնը բոլորովին կը բուժուի, հիմէ Կոթշմիտի հետ գաղարայ բնագրին տօն թէ ՔԱՅԼՈՒՆ ՝ ԵՐ- ԴՅԱՆ ընթիկեցոտան, որուն վրայ սկիզբնաւայ է բովանդակ գոժարութիւնը, սինյալ ընթեր- ցուած համարիքը, կամ տօն թէ յՈՒՆԻԴՈՒՆ ՝ Ի ԺԵՄԻԱՆԵՆ ընթիկեցոտանն ապաւայեայ գնեցին, որով նաեւ այս գոժարութիւնը կը ցնցուի:

Սափայն Ազաթնանգեղեայ պատմութիւնը հաւ միթեւ է եւ թերի: Եղիշէ յիշեալ մասին մէջ՝ որ բովանդակ էպոյոց կողմէն աւ ինքնապէս հաշ Յունաց թուրքի մ'ըլլալով՝ ճշդիւ այս ինքզոյս համար անդուգական յարգ ունի, գիտե թէ Տրդատ փախաւ. «ի հաշոսպոս մարդախողող հորէր-բոց»: Ի ուսուի զարսից մարդիկն ստառալով թեմամ եղած այս գրութիւնն մէջ մասնակից էին նաեւ թագաւորին եղբարը՝ թերեւս գահաւ սփեկալութեամբ: Եւ որովհետեւ Տրդատ՝ որ «ի տղայութեան, փախուցեալ էր՝ Խեթապ կը կոչուի ի Զոտաբայ, կանաքն ննթարայի իրելու հասնեալ» թէ խորտոմու մահն անկէշտեմ հեւեւութեան չունեցաւ. Հայաստանի բախտին տեւումովն, այլ Տրդատ ազատ հեւ է տղայու թեան, եւ այս փնեմը սեւեց մինչեւ 253 թ. 4:

Կոթիշիտ կը յաւելու՝ թէ նաեւ զազար Թարգեղի կը յայտնէ որ այս դիպաց առթիւն Հայոց մէջ տարբեր բաւանդութիւնք կային արդէն իւր Ժամանակը Լաւոյ շնորհութիւնն մըն է այս: Գզարոյայ Թարգեղեայ յառաջարկնին՝ մէջ կը կարգանք. « Ընդ բազում ճառս մատենեց առանցնց պատմապաշտցի Հայոց անցի. յորոց ըստ իրեկար ընկերոցորովեան գրի ի նոցանէ գտաւ մանաւանդ եւ զգարուց արշարուց Հայոց բազմադիմի իրեկարութիւնաւ, յստոյց եւ յստիսիկ կարգաւորութենէն առաջին գրոցն, զոր պատմեալ ծանցոյ մեզ երանելին Ագաթանանկոս եւն ր: Այս կտորը Թարգմանաւած է գաղղիներէն Լանկուայի Տ՛ալ քարոզանցիմ մէջ ր ոչ շատ ճշդութեամբ պատէ. J'ai parcouru plusieurs livres des historiens anciens de l'Arménie, et en les relisant en entier, j'ai trouvé chez eux, touchant les vicissitudes de notre pays, des récits qui diffèrent sensiblement de l'exacte et précise exposition du premier ouvrage composé par le bien-

¹ Եղիշէ, տալ. Վեճեաւ, 1859, էջ 55:

² Բուզանդ, Գ. ԿԼ. բ. տես քիչ մը վերջը, եւ Նախարանու թիւն:

* Letronne, Recueil des inscriptions Gr. et Lat. de l'Egypte. II, 311.

* Agath. 49.

¹ ረግጠሙ. ረጎጥቱ ህጋዊነት, ጉ. (1890), ቁጥር 3.

Agath. 69 48.

² Ղալափ Փարպեյի, ապ. վերնետ. 1873, էջ 4, 18:

Langlois, Collection, Tome II. Paris, 1869,
47 259, § 2.

(260 Յ. Բ.) որ ամենամեծ անդժութեամբ վարուեցան իրեն հետ, եւ մեռաւ 269ին: Այս պատերազմին մէջ Հապոյց կողմը կը գտնենը Հայոց թագաւոր մը՝ Արափապ (Գ.), ուստի Հապոյց 253ին Հայաստանի տիրելէն վերջը իւր կողմանէ գրած կ'ընեսայ թագաւոր մը Հայոց. եւ Հայք Պարսից գերիշխանութեան տակն էին ցամն 260:

Տրեբելլեոս Պողոտն կը յաւելու՝ թէ Հայոց Արտաւազդ թագաւորը նմանի մը գրից առ Հապոյց, — ինչպէս նաեւ քանի մ'որիշ Հապոյց դաշնակից արքայք (Բաղնես թագաւորն Կասաց [= Cadusiarum,] եւ Բեղարոս անուն արքայ մը) — որ մարդասիրութեամբ վարուի Վաղարշանոս հետ: Թէ ո՛վ էր այս Արտաւազդն՝ ձգիւ ըսել չենք կրնար: Հայրն Արիան՝ կ'ենթադրէ թէ Մուրդուխտէ Արափապն է՝ որ զՏրդատ Ի Գոնատոսն փախուց ազատից ըսա խորհնացուց². եւ այս պատճառաւ երկու Արափապ կը զանազանէ, մին այնն այս Տրեբելլեոսի յիշածը, որ մերթ Հապոյց կողմակից եւ մերթ հակառակ էր, միւսն Վաղարշի յիշած³ Արափապն էր: Արափապն Վաղարշի կոչուածը, զոր կը համարէին Հապոյց հակառակորդ: Բայց կարծենք այս ստույգութիւնը՝ թէ եւ ոչ խոտրելի, բայց դժուարաւ ընդունելի է: Տրեբելլեոսի յիշած Արտաւազդն արդեամբ իւր նամակին մէջ յայտնաւորէ կողմակից Հապոյց կը դառնի ինք զինքը: Վասն զի յիշեցնելէն վերջը թէ բոլոր տիեզերք՝ որ Հռոմայեցեաց իշխանութեան տակն էր, այս գործոցս վրայ վշտացած է, կը յաւելու⁴. «Ձիւ ոմն ծեր կալար, եւ զամենայն ազգս երկրի թշնամիս քեզ արարել, ինքեւ ի մի ինչ, որ անսխալ (զեր) է ինչեւն, որ Արշապուր անհմանիցն եմ, որ միշտ լուսնոյցս յիշէ ի զաւրդուան յեր:», «Կալարապաք Վաղարշի յիշած Արափապն (Artabases Syrus) որ Հռոմայեցեաց կողմակից էր⁵, նախ չենք գիտեր թէ ինչ կը նշանակէ այն

Վաղար (Syrus) վերադիրը. եւ կարծենք կամ միեւնոյն տեսնէ է, կամ չէ արքայ Հայոց: Վասն զի արդեամբ դժուար է ընդունիլ թէ Վաղարշանու ժամանակ երկու Հայ թագաւորք կային նոյն եւ մի անուամբ, երբ Հայաստան ամբողջ Պարսից տակն էր միայն: Առաջին ենթադրութիւնը դժուար է կարծենք ընդունիլ. վասն զի Հայաստան Պարսից իշխանութեան տակ ըլլալով՝ իւր գլուխն, որ Պարսից օգնութեամբ գահ ելած էր (253էն վերջը), դժուարաւ կրնար Հռոմայեցեաց օգնական ըլլալ: Ար մնայ վերջին ենթադրութիւնը, այսինքն թէ իշխան մըն էր այն Միշապետաց (Syrus) կամ ուրիշ կողման մը, որ իւր զօրք (որոնք Պարսիկ կ'անուանուին) կողմն ելաւ Վաղարշանու: Բնականապէս այս ամենայն ենթադրութիւն կը մնայ տափաւն:

Հաւանական է ենթադրել Կոնստանտինոս, թէ Արտաւազդ արքայն խորտու մերձաւորներն էր՝ որոնք Պարսից օստարութեամբ սպանեցին զանիկայ, ինչպէս տեսնաք, թերեւս յոյ գահակալութեան տեսնուով. այս ենթադրութեամբ՝ Արտաւազդ խորտու եղբայրներն ըլլալու է, եւ Տրդատը «Տրեբելլեոս», ինչպէս կ'անուանէ եղիշէ խորտու սպանողներն:

Նոյն յարաբերութեան մէջ մնացին Հայք բաւական ժամանակ: Հապոյց յաղթական արշաւանց գէնէ հազիւ առնող եղաւ Բաղդատոս, բայց անաւան Որդնանա Պաղարշի արքայն Ձենդրիայի այրը, որ Բոփրատական Ասորեաց մէջ պարտեց Հապոյց բանակը, մտաւ Միշապետ ուր Մծբին եւ Խառան անձնատուր եղան, նաեւ հասաւ պաշարեց Տրդատ մայրաքաղաքը (261 Յ. Բ.)¹: Թէ արդեօք այս դէպքին անմիջապէս ազդեցութիւն ունեցան Հայոց նկատմամբ, հաւանական կ'ընեսայ. գէթ քիչ մ'եպքը կը տեսնենք զՀայս բարեկամ Պաղարշացեաց: Որդնանա իւր արքայեցեաց համար անուանեցաւ Կեսար, Արգաստ եւ Ինքնակալ, (264 Յ. Բ.) եւ արդէն յառաջ «Արքայ Պաղարշի», տաղտն առած էր: Հատ շանցաւ Գուգլ յարձակեցան ի Փոքր Ասիա, եւ Որդնանա մեռաւ անոնց դէմ արշաւած ժամանակ (267 Յ. Բ.)²: Ձենդրիայ յաջորդեց Որդնանա, եւ իւր նշանաւոր դաշնակիցն եղան Հայք ընդդէմ Արեւելիայ (270—275): Ա-

¹ Արափապ, Վաղար. 1890, էջ 874:

² իսթ. Բ. Գ. Գ. Գ. Գ.

³ Պաղարշ Վաղարշ, Ի Պարսիս, Ե:

⁴ Տրեբելլեոս Պողոտն, Ի Վաղարշանոս Հայր եւ յորդի:

Գ. Ե. Այս կողմը հետազոտողներն նկատ ըլլալով մեր հիշատակ թագաւորաց զորքն ի նախնապաշտութեան պատճառէ կը համարենք զինչ հաւ քաղաքները. Artabases, (կը գրէ Տրեբելլեոս) rex Armeniorum. talem ad Saporem epistolam misit: In partem glorie venio: sed vereor, ne non tam vicieris, quam bella soveris. Valerianum et filius repetet, et nepos, et duces Romanis, et omnis Gallia, et omnis Africa, et omnis Hispania, et omnis Italia, et omnes gentes, quae sunt in Illyrico, atque in Oriente, et in Ponto, quae cum Romanis consensiant, aut Romanorum sunt. Unum ergo aeternum cepisti, et omnes gentes orbis terrarum infestissimas tibi fecisti: fortassis et nobis, qui auxilia misimus, qui vicini sumus, qui semper vobis inter vos pugnantes laboramus.

⁵ Պաղարշ Վաղարշ, Ի Պարսիս, Ե: Վաղարշանոս կը գրէ նամակն մը մէջ Պարսիկ նկատմամբ թէ «Արափ

նա տիրուեւ, եւ ետաւ նմա գուրդս վեց Սարափնապ, եւ զգնական զորս Գաղղաթաց յանն արարի նմա, նախքէ զայս Պարսից, զոր Արափապ Վաղարշ իւր Գ. (cum ea Persarum manu, quam nobis Artabases Syrus mancipavit.)

¹ Տրեբելլեոս Պողոտն, Ի Վաղարշանոս, 1—18: Նոյն երեսուն եւնաւորք, 14, 17 եւ: Ձենդրիայ, Ա. 89 եւ: Ձենդրիայ, Տրեբելլեոս, Գ. Ե. 28, 29:

² Արք.

րեղիտ իւր նամակին մէջ կը գրէր՝ թէ՜՝ «Ոգե-
նատու յաղթէր Պարսից եւ Հասանէր մինչեւ
ցՏՖիզըն ի փախուստ խուճապեալ զՊարսիկս։
Մարթ թէ ինչ Հաստատու թէ այնչափ մեծարոյ
է կինս (Զենորիա) առ Արեւելեայս եւ առ Եգիպ-
տացիս, մինչեւ զգողիկ Արաբացոյց։ Սարակինո-
սաց եւ Հայոց», Գլխովիւնսն ետ մոկեց զԶենո-
րիա եւ անոր զօրովոր ջաբա, որոնք ի վերջոյ
պաշարուեցան Պաղմիրայի մէջ (272 Յ. Բ.)։ Աւ-
րելիս պրած թղթին պատասխան մը գրեց Զե-
նորիա, որմէ կ'իմանանք Հայոց բռնած գիրքը։ Այս
նամակին մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսուէր՝ «Սպասեմ
օշնական զօրու ի Պարսից։ Սարակինոսը ընդ մեզ
են, Հայք ընդ մեզ են, Ի Բայց Արեղիւնսն Զե-
նորիայի այս յոյն ի գերեւ Հանց, վասն զի
«Արդև զզօրս Պարսից որ առաքեալն էին յո-
գնանմանութիւն, եւ զգունըս Սարակինոսաց եւ
զՀայոց կաշառեալ մերթ բռնութիւնամբ եւ մերթ
մեղմով յինքն ձգէր քնուս, Ինչպէս կը գրէ
Վուրդանուս՝։ Սակայն Զենորիայի Հետ գեւ կային
Հայք, վասն զի երբ Զենորիա գերուեցաւ (273
Յ. Բ.) գերեացքմէջ կը յիշուին նաեւ Պարսիք, Է
Հայք եւ Սարակինոսը՝։ Արեղիւնսն Պաղմիրա
առնէին վերջը, բայց ի Գաւթիւն, Սորմաթիւն
անուններէն՝ առաւ նաեւ Հայթիւն (Armenia-
cus), Պարթիւնիւն եւ Արթիւնիւն տիտղոսները՝։
Եւ Արեղիւնսն յայտնող Տիտոս իւր փասած
ճառին մէջ՝ անոր նշանամամբ կ'ըսէ, թէ «չա
զՊարսիկս պանծացեալս պարտութիւնամբ վաղե-
րիւնսն՝ պարտեաց, ի փախուստ գարծայց եւ
խուճապեաց, չմտ գրեւ թէ իրրեւ վից իմն եր-
կոյ պագին ... Վերջ, Արաւոյն, Հայք եւ ապէն
Հնդկաց» ։ Նաեւ Արեղիւնսն գնդին մէջ կը
յիշուին 600 Հայք աղեղնաւորք՝, ինչպէս նաեւ
Տիտոսի բանակին մէջ կան Հայք աղեղնաւորք՝,
որ զանկէպ իշխեցող Տրապարակեցին։

¹ Տրիթ. Պաղ. Արեղիւնսն բռնաւորս, 29։

² Այդ. քիչ մ'ետքը կը գրէ նոյն պատմագիրը.
«Ըմբեր (Զենորիա) քաջամ ազգամ ընդ իշխանս, թէպէտ
եւ ժողովալ (subrita) էր. ըմբեր եւ ընդ Պարսիկս եւ ընդ
Հայոց, զի պարտեցէ քնուս»։

³ Փաւս. Վալտիւն, Արեղիւնսն, 29. Nobis Per-
sorum auxilia non desunt, quae iam speramus: pro no-
bis sunt Saraceni, pro nobis Armenii.

⁴ Այդ. 28. Auxilia, quae a Persis missa fuerant,
intercepit: et alas Saracenas Armeniasque corripuit. At-
que ad se, modo ferociter, modo subtiliter, transtulit.

⁵ Այդ. «Իրրեւ ի զիւրոյ եր ԶԶենորիս եւ ընդ նմ
(էնէ) Պարսիք, Հայք եւ Սարակինոսը»։

⁶ Այդ. 30։

⁷ Այն. Արեղիւնսն, 31։

⁸ Այդ. 11. Վաղեղիւնսն առ Արեղիւնս գրած նա-
մակին մէջ. «Ա թեք են աղեղնաւորք Ի իրիկեցիք 300,
Հայք 600, Մարապիք 150, Սարակինոսը 200 եւն»։

⁹ Տրիթ. Արեղիւնսն բռնաւ. 32. Alii dicunt, ab
Armenis sagittariis, quos Maximinus, ut Alexandrinus,
et oderat, et offenderat, Principem factum.

Ըստ Հ. Ղ. Վ. Ալեկսանի՝ Հայոց մի մասին
թագաւոր կարգեցաւ Վալտիւն Զենորիայի որ-
դին, որ իւր եղբարց Հետ արդէն յառաջ Հրա-
տարակուած էր Ագաթանոս. դժգոստաբար շին
նշանակուի թէ ինչ աղբիւրէ քաղուած է այս
սեղեկութիւնն՝ որ նշանաւոր կէտ մըն է
այս ժամանակի կնճեալ խնդիրները որոշե-
լու։ Բայց արդէն քիչ մ'ետքը Պարթւոյ՝ Վաւա-
ր. արքայից արքային Հետ դաշնից գրաւ Հայ-
աստանի սահմաններուն վրայ (279 Յ. Բ.)։
Սինեսիոս՝ որ միւնեոնը կը պատմէ, շփոթմամբ
կարկնուս կը զնն անուըն՝, եւ կը յայտնէ նաեւ
թէ Հռոմայական բանակը Հայոց ինքանց մէջ էր։
Իսկ Վալտիւնս՝ Ներսէս Հ' անուանէ Պարսից ար-
քայից արքայն՝ որ սակայն բաւական վերջը գահ
եկաւ (այսինքն՝ 293 Յ. Բ.)։

Այս գաշաշնց մէջ անշուշտ Հայոց վիճակն
որոշուեցաւ, եւ Հայք Պարսից գերիշխանութե-
նէն ազատեցան։ Այս միջոցին կը գննեն նաեւ ու-
մանք ի մերոյ՝ Տրդատայ առաջին անգամ գահ
եկելը. նոյնը կը կարծի վուլթմիտ, որ կը յաւ-
կու թէ՜՝ դասական մատենագիրը անշուշտ չէին
լուր՝ եթէ Հայոց թագաւորը վերստին կան-
գնելու համար Հռոմայեցիք ուրոյն եւ նոր պա-
տերազմ՝ մղած ըլլային Ստոյգ ալ է թէ Ռդե,
նառստի յաղթութիւնքն, ինչպէս տեսանք, Հայ-
ոց բախտին համար մեծ նշանակութիւն ունե-
ցան։ Մանաւանդ թէ Յուլիանոս Ագաթանոսի
ղեկայ յիշած Գլթաց արշաւանքը, որուն մէջ քաջ
հանդիսացաւ Տրդատ մենամարտելով եւ յաղ-
թելով Վիթաց արքային, եւ այն պատճառաւ
թագ առաւ Հռոմայեցոց կայսրէն բառ Ագա-
թանոսիցայն, այս արշաւանքը նոյն կը համարի
այն յարձակման հետ Գլթաց եւ այլ ազգաց,
որոնց դէմ կուռեցաւ Ռդենատոս եւ մեռաւ (267
Յ. Բ.)։ Այսք նոյնը կը գննէ լատ Զենորիս
Գլթայի 286ին, երբ Գլթիւղեմիտիւնս կը իւրեւր
ընդդէմ Գերմանաց, Սարմատաց եւ Հռետաց։
Սակայն թէ Ագաթանոսիցայն միայն այս չէ, այլ
թէ նոյն արշաւանքն Ասիոյ մէջ էր, կարծիւն
բաւական յայտնի է՝ այնու մանաւանդ որ Տրդատ

¹ Այլաւոր, էջ 378, ա.։

² Պիւլթիւն Վալտիւն ի Պարթւոյ, 17։

³ Պիւլթիւն, միւնեոն ի Պարթւոյ, էջ 50։

⁴ Այդ. Narseus Գ' անուանուի արքայն, իսկ Պարսից
անդ. երկու անգամ Պարթիւն գրուած է. — Հայկ. Վ.
Սարգիսիցին Ուլթիւն Վ. (372), Վաւա Վ. (273), Վաւա
Բ. (276), Վաւա Գ. Սարգիսից (293, 300 միայն),
Ներսէս (293), Ուլթիւն Բ. (302) եւ Հայկ. Վ. (309-379).
Եւ ասանց բանակը կ'ընեն Ագաթանոսիցայն պատմու-
թիւն գեղեցիկը։

⁵ Հմմտ. Այլաւոր, էջ 378։

⁶ Այլաւ. էջ 38-38։

